

8. Ο Αριστοτέλης και η εγκυκλοπαίδεια της γνώσης

8.1. Αριστοτέλης, ο σύγχρονός μας

Παρά την αναμφισβήτητη γοητεία τους, ο Σωκράτης και ο Πλάτων μάς είναι ουσιαστικά ξένοι. Η απόσταση που χωρίζει τον σύγχρονο άνθρωπο από τα πολύπλοκα προβλήματα της αθηναϊκής κοινωνίας του 5ου και του 4ου αιώνα π.Χ., από τα προβλήματα που διαμόρφωσαν τη σωκρατική και την πλατωνική φιλοσοφία, είναι τεράστια και αγεφύρωτη. Εξακολουθούμε ακόμη και σήμερα να διαβάζουμε με ενδιαφέρον τους πλατωνικούς διάλογους, τους διαβάζουμε όμως περισσότερο σαν μια μορφή λογοτεχνίας, σαν ψηφίδες στο μωσαϊκό μιας εξωτικής εποχής που έχει οριστικά παρέλθει. Η φιλοσοφία έχει γίνει για μας μια ατομική αναζήτηση, προϋποθέτει την απομόνωσή μας από τα τρέχοντα ζητήματα και τις μέριμνες της καθημερινής ζωής, στηρίζεται στην επίπονη σχέση του μοναχικού αναγνώστη με το τυπωμένο κείμενο ενός βιβλίου. Η φιλοσοφία είναι πρωτίστως κατανόηση και γνώση – δεν είναι πλέον ούτε ζωντανός διάλογος, ούτε τέχνη του βίου.

Με τον Αριστοτέλη, αντιθέτως, ο σύγχρονος αναγνώστης αισθάνεται περισσότερο οικείος. Πρώτα απ' όλα, ο Αριστοτέλης γράφει με έναν τρόπο που θυμίζει τον σημερινό τρόπο γραφής της φιλοσοφίας: για την ακρίβεια, είναι αυτός που πρώτος καθιερώνει την επιστημονική πραγματεία ως όχημα μετάδοσης της φιλοσοφίας. Στα αριστοτελικά κείμενα κυρίαρχος δεν είναι ο συγγραφέας ή τα λογοτεχνικά προσώπια του, αλλά τα προβλήματα που συζητούνται και οι θέσεις που εκτίθενται. Στην αφετηρία κάθε αριστοτελικής πραγματείας βρίσκεται ένα συγκεκριμένο πρόβλημα. Πριν προχωρήσει στην έκθεση των δικών του θέσεων, ο Αριστοτέλης παραθέτει τις απόψεις των άλλων φιλοσόφων (πολλές φορές, και τις διαδεδομένες αντιλήψεις των κοινών ανθρώπων), προχωρεί στην ανάλυση και την κριτική τους, για να καταλήξει σε ορισμένες θεμελιώδεις απορίες – σε φιλοσοφικά και επιστημονικά διλήμματα. Η δική του τώρα συμβολή παίρνει κατά κανόνα τη μορφή μιας αποδεικτικής διαδικασίας: προηγείται η διατύπωση των γενικών θέσεων, των «πρώτων αρχών» ή των αξιωμάτων κάθε επιστημονικού κλάδου, και έπεται η εξαγωγή συμπερασμάτων από αυτές τις πρώτες αρχές με έναν αυστηρό συλλογιστικό τρόπο. Διαβάζοντας τα γραπτά του Αριστοτέλη, παρακολουθούμε έναν ερευνητή

που ανοίγει μια θεωρητική συζήτηση με τους προγενέστερους και τους συγχρόνους του, που δηλώνει με σαφήνεια τις πηγές του και τις επιρροές του, και που διεκδικεί για τον εαυτό του μια νέα αυστηρή φιλοσοφική μέθοδο.

Το φάσμα τώρα των ενδιαφερόντων του είναι πραγματικά εντυπωσιακό. Αν εξαιρέσει κανείς τα καθαρά μαθηματικά και την πρακτική ιατρική, σε όλους τους άλλους γνωστικούς τομείς ο Αριστοτέλης έχει καθοριστική συμβολή. Στη φιλοσοφία επιχειρεί τον επιτυχή συνδυασμό της πλατωνικής ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας με τη φυσική φιλοσοφία των Προσωκρατικών και εγκαινιάζει τον κλάδο της Λογικής. Στις επιστήμες θέτει τις βάσεις για τη φυσική, τη χημεία και τη μετεωρολογία και αναδεικνύει τη σημασία και την κεντρική θέση της βιολογίας. Συστηματοποιεί την πρακτική της ρητορικής, θεμελιώνει τη θεωρία της λογοτεχνίας (την «Ποιητική») και ξεκινά ένα πρόγραμμα συστηματικής καταγραφής των πολιτευμάτων των ελληνικών πόλεων. Με δυο λόγια, τα αριστοτελικά συγγράμματα αντιπροσωπεύουν την εγκυκλοπαίδεια των γνώσεων του 4ου αιώνα π.Χ., αλλά και αποτελούν θησαυρό γνώσεων για τους επόμενους αιώνες.

8.2. Από τα Στάγαιρα στο Πανεπιστήμιο του Πλάτωνα

Ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος Έλληνας φιλόσοφος με πολυετείς συστηματικές σπουδές – και σ' αυτό ακόμη μας θυμίζει σύγχρονο φιλόσοφο. Από τα δεκαεπτά του χρόνια εισάγεται στην πλατωνική Ακαδημία και παραμένει μέλος της για είκοσι ολόκληρα χρόνια. Θα πρέπει να φανταστούμε ότι πέρασε απ' όλα τα στάδια της εκπαιδευτικής διαδικασίας: ξεκίνησε από δόκιμο μέλος, στη συνέχεια εντάχθηκε στον στενό κύκλο των μαθητών του Πλάτωνα που διατηρούσαν προσωπική σχέση με τον δάσκαλο, και στα τελευταία χρόνια έγινε κι αυτός μέλος του διδακτικού προσωπικού της Σχολής. Η θέση του στον πλατωνικό κύκλο ήταν σίγουρα ηγετική, αφού, μετά τον θάνατο του Πλάτωνα, διεκδίκησε τη θέση του σχολάρχη της Ακαδημίας, χωρίς όμως επιτυχία. Την πρώτη φορά, το 347 π.Χ., σχολάρχης έγινε ο Σπεύσιππος, ο ανιψιός του Πλάτωνα, και τη δεύτερη, το 335 π.Χ., ο Ξενοκράτης. Μετά και τη δεύτερη αποτυχία ο Αριστοτέλης αποφάσισε πλέον να αποστασιοποιηθεί από την Ακαδημία και να οργανώσει τον δικό του κύκλο μαθητών. Η σχολή του, το Λύκειο, πήρε την οριστική της μορφή από τον Θεόφραστο, τον βασικό συνεργάτη και μαθητή του Αριστοτέλη, μετά τον θάνατο του φιλοσόφου το 322 π.Χ. Τα μέλη της Σχολής

ονομάστηκαν «Περιπατητικοί», γιατί, όπως λέγεται, η διδασκαλία γινόταν στο ύπαιθρο κατά τη διάρκεια περιπάτων.

Είναι κρίμα ότι, αν εξαιρέσει κανείς τον Αριστοτέλη, γνωρίζουμε λίγα πράγματα για τους άλλους σημαντικούς φιλοσόφους του πλατωνικού κύκλου. Και από τα λίγα όμως πράγματα που γνωρίζουμε προκύπτει ότι η πλατωνική σχολή δεν ήταν δογματική ούτε ιδιαίτερα πιστή στο γράμμα της διδασκαλίας του ιδρυτή της. Το πιο πιθανό είναι ότι και ο ίδιος ο Πλάτων θα πρέπει να ενθάρρυνε τις θεωρητικές διαφωνίες και την ανεξαρτησία της σκέψης των μαθητών του. Δημιουργήθηκε έτσι μια ζωντανή κοινότητα στοχαστών, που έδινε ερεθίσματα τόσο στον ίδιο τον Πλάτωνα για την ανάπτυξη της τελευταίας φάσης της φιλοσοφίας του όσο και στους μαθητές του για να ανοίξουν τα δικά τους φτερά. Όλοι λοιπόν ξεκινούσαν από κάποιο κοινό υπόβαθρο, από μια βασική εκδοχή της πλατωνικής φιλοσοφίας, στη συνέχεια όμως ακολουθούσαν αποκλίνουσες διαδρομές. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Αριστοτέλης στα πρώτα του γραπτά, ορισμένα μάλιστα από τα οποία είχαν διαλογική μορφή, μιλά για τους πλατωνιστές χρησιμοποιώντας το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο. Από την αρχή ωστόσο κρατά μια κριτική απόσταση από τις θεωρίες του Πλάτωνα και γρήγορα θα προχωρήσει στην απόρριψη της θεωρίας των Ιδεών και στην προβολή της δικής του σύλληψης της πραγματικότητας.

Ο Αριστοτέλης γεννήθηκε το 384 π.Χ. στα Στάγειρα της Χαλκιδικής, μια αποικία των Ανδρίων, η οποία στη συνέχεια προσχώρησε στο κοινό των Χαλκιδικαίων και αργότερα βρέθηκε στην επικράτεια του κράτους των Μακεδόνων. Και οι δύο γονείς του προέρχονταν από ιατρική οικογένεια, ο πατέρας του μάλιστα, ο Νικόμαχος, υπήρξε γιατρός του βασιλιά της Μακεδονίας Αμύντα. Στις ιατρικές του καταβολές αποδίδουν πολλές φορές την έλξη του Αριστοτέλη προς την παρατήρηση της φύσης και την εμπειρική έρευνα. Παρά τις σχέσεις της οικογένειάς του με τη μακεδονική αυλή, η παιδεία που πήρε ο νεαρός Αριστοτέλης ήταν σύμφωνη με τα αρχαιοελληνικά ιδεώδη του 5ου αιώνα, που προέβαλλαν την ελευθερία του ατόμου, την ισονομία και τη συμμετοχή στην πολιτική κοινότητα. Τα ιδεώδη αυτά ο Αριστοτέλης τα ενστερνίστηκε πλήρως και τα ενσωμάτωσε στην πολιτική του φιλοσοφία, παραβλέποντας τα μηνύματα των καιρών που έδειχναν προς άλλη κατεύθυνση. Στα χρόνια του κλείνει οριστικά μια μακρά περίοδος της ελληνικής πολιτικής ιστορίας: η πόλη-κράτος θα παρακμάσει κάτω από τη μακεδονική ηγεμονία, οι αυτόνομες ελληνικές πόλεις θα ενταχθούν σε εκτεταμένα ισχυρά κράτη με απολυταρχική κεντρική εξουσία και το επίκεντρο των πολιτικών και διανοητικών εξελίξεων θα μετατοπιστεί βαθμιαία από τον ελλαδικό χώρο προς την Ανατολή. Ο Αριστοτέλης δεν έδειξε να εντυπωσιάζεται ούτε και από τη νέα μορφή διακυβέρνησης που εγκαινίασε ο Μέγας Αλέξανδρος μετά τις κατακτήσεις του,

επιδιώκοντας τη μόνιμη συνύπαρξη Ελλήνων και «βαρβάρων» κάτω από το ίδιο νομικό και πολιτικό πλαίσιο. Κατά τη δική του γνώμη, η φύση των Ελλήνων ήταν ριζικά διαφορετική από τη φύση των άλλων ανατολικών λαών, οπότε και η αντίθεση ανάμεσα στους ελληνικούς πολιτικούς θεσμούς και την ανατολική δεσποτεία παρέμενε ασυμφιλίωτη. Μάλλον λοιπόν θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο Αριστοτέλης δεν επηρέασε ιδιαίτερα τον Αλέξανδρο, όταν, μετά από πρόσκληση του βασιλιά της Μακεδονίας Φιλίππου, ανέλαβε για επτά χρόνια την εκπαίδευση του νεαρού διαδόχου του μακεδονικού θρόνου.

Η θεωρητική αντίθεση του Αριστοτέλη στα νέα ήθη που έφερε η μακεδονική κατάκτηση δεν ήταν αρκετή για να αναιρέσει τη δυσπιστία των Αθηναίων στο πρόσωπό του. Στην Αθήνα ο Αριστοτέλης παρέμεινε πάντοτε ένας ξένος, στενά συνδεδεμένος στα μάτια του κόσμου με την αυλή των Μακεδόνων, οπότε ήταν φυσικό να αποτελέσει στόχο της αντιμακεδονικής παράταξης. Φαίνεται λοιπόν ότι πολλές φορές αναγκάστηκε να φύγει από την Αθήνα, ανάλογα με τις τροπές που πήρε η πολιτική αντιπαράθεση στην πόλη. Μετά τον θάνατο του Πλάτωνα έζησε για τρία χρόνια στην Άσσο της Μικράς Ασίας, κοντά στον φιλόσοφο τύραννο Ερμεία, και για δύο χρόνια στη Μυτιλήνη, πριν αναλάβει στη συνέχεια την εκπαίδευση του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Στην Αθήνα μπόρεσε να γυρίσει μόνο το 335 π.Χ., όταν πλέον η πόλη βρισκόταν κάτω από τον ζυγό των Μακεδόνων και ο φίλος του Αντίπατρος είχε διοριστεί κυβερνήτης της Ελλάδας. Με τον θάνατο όμως του Αλεξάνδρου το 323 π.Χ., κατά τις ταραχές που ξέσπασαν στην Αθήνα, απειλήθηκε σοβαρά η ζωή του, οπότε αναγκάστηκε να καταφύγει στη Χαλκίδα, όπου και πέθανε τον επόμενο χρόνο σε ηλικία 62 ετών.

8.4. Λογική και πραγματικότητα

Η Λογική αποτελεί προσωπική ανακάλυψη του Αριστοτέλη. Δεν είναι επιστήμη, αφού δεν έχει κάποιο συγκεκριμένο αντικείμενο μελέτης, αλλά καθορίζει ένα σύνολο κανόνων, καθολικής ισχύος, με το οποίο σκεφτόμαστε, συνεννοούμαστε και επιχειρηματολογούμε, όταν εξετάζουμε οποιοδήποτε γνωστικό πεδίο. Πρωτίστως η Λογική αποτελεί συστηματοποίηση της σωστής χρήσης της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Για τον Αριστοτέλη υπάρχει στενή σχέση γλώσσας και πραγματικότητας: η σωστή χρήση της γλώσσας αντανακλά τη σωστή λειτουργία της σκέψης, και η σωστή λειτουργία της σκέψης αποκαλύπτει στοιχεία για την αντικειμενική δομή του κόσμου.

Η αριστοτελική λογική ξεκινά από την ανάλυση των απλών προτάσεων της γλώσσας. Μια απλή πρόταση της μορφής «ο Σωκράτης είναι φιλόσοφος», δηλαδή μια πρόταση που συνδέει ένα υποκείμενο με ένα κατηγορούμενο δίνοντάς μας μια πληροφορία, είναι το ελάχιστο στοιχείο της γλώσσας που παρουσιάζει λογικό και φιλοσοφικό ενδιαφέρον. Τι μπορεί όμως να βγάλει κανείς από την ανάλυση τέτοιων στοιχειωδών προτάσεων; Ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι μπορεί να βγάλει πολλά. Πρώτα απ' όλα μπορεί να παρατηρήσει ότι λέξεις όπως «Σωκράτης», «Γιάννης» ή «Αθήνα» μπορούν να έχουν μόνο τη θέση του υποκειμένου σε μια πρόταση. Αντιθέτως, λέξεις όπως «φιλόσοφος», «ψηλός», «δημοκράτης» κτλ. είναι συνήθως κατηγορήματα. Μπορεί λοιπόν κανείς να αρχίσει να σκέφτεται σε τι διαφέρουν αυτές οι δύο ομάδες λέξεων και να αντιληφθεί ότι η διαφορά τους έγκειται στο γεγονός ότι ενώ η λέξη «Σωκράτης» δηλώνει κάτι ατομικό (ο συγκεκριμένος Σωκράτης είναι ένας), η λέξη «φιλόσοφος» δηλώνει κάτι το γενικό - πολλοί είναι αυτοί που είναι ή νομίζουν ότι είναι φιλόσοφοι.

Οι προτάσεις λοιπόν συνδέουν συνήθως ένα ατομικό υποκείμενο με ένα γενικό κατηγορούμενο. Ο Αριστοτέλης, πεπεισμένος για τη στενή σχέση γλώσσας και πραγματικότητας, θα προχωρήσει περισσότερο. Αφού οι προτάσεις μας αποτελούνται από ένα ατομικό υποκείμενο και ένα γενικό κατηγορούμενο, αυτό σημαίνει ότι και η σκέψη μας, που λειτουργεί με έννοιες, λειτουργεί με δύο κατηγορίες εννοιών: τις ατομικές έννοιες και τις γενικές έννοιες. Η στοιχειώδης λειτουργία της σκέψης συνίσταται στη σύνδεση μιας γενικής και μιας ατομικής έννοιας, στην απόδοση μιας ιδιότητας (μιας γενικής έννοιας) σε ένα άτομο. Αντιστοίχως, και η ίδια η πραγματικότητα αποτελείται από δύο κατηγορίες όντων: τα συγκεκριμένα πρόσωπα, ζώα και πράγματα που μας περιτριγυρίζουν, όπως ο Σωκράτης (ο Αριστοτέλης τα ονομάζει όλα αυτά «καθ' ἕκαστον»): και το σύνολο των χαρακτηριστικών και των ιδιοτήτων που αποδίδουμε σε αυτές τις ατομικές οντότητες, λέγοντας λ.χ. ότι ο Σωκράτης είναι άνθρωπος, φιλόσοφος, αθηναίος κ.ο.κ. (αυτά ο Αριστοτέλης τα ονομάζει «καθόλου»).

Επομένως η γλώσσα χρησιμοποιεί υποκείμενα και κατηγορούμενα, η σκέψη λειτουργεί με ατομικές και με γενικές έννοιες, και η πραγματικότητα αποτελείται από «καθ' ἕκαστον» και από «καθόλου». Η κύρια διαφορά ενός «καθ' ἕκαστον» και ενός «καθόλου» είναι ότι το «καθ' ἕκαστον» είναι ένα συγκεκριμένο και ατομικό ον, ενώ το «καθόλου» είναι κάτι το γενικό που χαρακτηρίζει πολλά ατομικά όντα. Υπάρχει όμως και μια βαθύτερη διαφορά. Για να υπάρξουν φιλόσοφοι, πρέπει πρώτα να έχουν υπάρξει άνθρωποι σαν τον Σωκράτη και τον Πλάτωνα. Χαρακτηρίζουμε «φιλοσόφους» μια ομάδα συγκεκριμένων ανθρώπων που συμπεριφέρονται και σκέφτονται με έναν τρόπο

που μας φαίνεται ενιαίος. Ενώ δηλαδή ο Σωκράτης και ο Πλάτων είναι αυθύπαρκτες ατομικές οντότητες, πρόσωπα που κάποιος μπορούσε να συναντήσει στην αγορά της Αθήνας, τον «φιλόσοφο» δεν θα τον συναντήσει κανείς πουθενά. Ο «φιλόσοφος» είναι μια έννοια που συλλαμβάνουμε με τη σκέψη μας και την αποδίδουμε σε κάποια πρόσωπα. Ο Αριστοτέλης θα εκφράσει αυτή τη διαφορά λέγοντας ότι μόνο τα «καθ' ἑκάστον», τα συγκεκριμένα ατομικά όντα, τα αισθητά πράγματα και πρόσωπα που συναντούμε στην καθημερινή μας ζωή, είναι «ουσίες». Οι γενικές έννοιες, τα «καθόλου», χρειάζονται τα «καθ' ἑκάστον» για να υπάρξουν, όπως στη γλώσσα τα κατηγορήματα χρειάζονται τα υποκείμενα για να σταθούν.

Η «ουσία» είναι η κυριότερη από τις «κατηγορίες» της αριστοτελικής λογικής. Δείχνει την ιδιαίτερη θέση του υποκειμένου σε μια στοιχειώδη πρόταση της γλώσσας. Η αριστοτελική ουσία εκφράζει όμως και μια οντολογική τοποθέτηση: οι μόνες αυθύπαρκτες οντότητες, οι μόνες ουσίες, είναι τα ατομικά, αισθητά πρόσωπα και πράγματα. Οι πλατωνικές Ιδέες δεν αποτελούν ένα ξεχωριστό βασίλειο του Όντος για τον Αριστοτέλη· είναι απλώς ιδιότητες των πραγμάτων, γενικές έννοιες που αποδίδονται σε ατομικές ουσίες, κατηγορήματα που αποδίδονται σε υποκείμενα.

Η πλατωνική Ιδέα μετασχηματίζεται στον Αριστοτέλη σε «μορφή» (ή «είδος»). Η αριστοτελική όμως μορφή δεν είναι αυθύπαρκτη οντότητα που εδρεύει σε κάποιο υπερουράνιο τόπο, αλλά το σύνολο των ιδιοτήτων που ορίζουν ένα συγκεκριμένο ον - χωρίς τις οποίες θα έπαυε να είναι αυτό που είναι. Κάθε ατομική ουσία είναι σύνθεση «μορφής» και «ύλης». Η μορφή του Σωκράτη είναι οι γενικές του ιδιότητες, αυτές οι ιδιότητες που τον καθορίζουν: το ότι είναι άνθρωπος, το ότι είναι φιλόσοφος. Η ύλη του είναι ό,τι τον εξατομικεύει: το ότι έχει αυτή τη σάρκα και αυτά τα οστά, το ότι γεννήθηκε στον συγκεκριμένο τόπο τη συγκεκριμένη στιγμή από τους συγκεκριμένους γονείς, το ότι είναι δάσκαλος του Πλάτωνα, κτλ.

Μια πρόταση μας δίνει πάντοτε μια πληροφορία, σωστή ή λανθασμένη. Το είδος της παρεχόμενης πληροφορίας προσδιορίζεται από τις υπόλοιπες αριστοτελικές κατηγορίες, κυριότερες από τις οποίες είναι το «ποσόν», το «ποιόν», ο «τόπος», ο «χρόνος», η «σχέση», το «ποιείν», το «πάσχειν». Σε μια πρόταση όπως ο Σωκράτης έζησε στην Αθήνα του 5ου αιώνα π.Χ., αποδίδονται στον Σωκράτη προσδιορισμοί (κατηγορήματα) που ανήκουν στις κατηγορίες του πάσχειν (έζησε), του τόπου (στην Αθήνα) και του χρόνου (του 5ου αιώνα π.Χ.). Κάποιοι υποστήριξαν ότι οι αριστοτελικές κατηγορίες αντιστοιχούν στα γραμματικά γένη της αρχαίας ελληνικής γλώσσας - και μάλλον έχουν δίκιο. Το σημαντικό είναι να αντιληφθούμε ότι, ενώ η αλήθεια ή το λάθος μιας πρότασης

είναι θέμα περιεχομένου και θα κριθεί από την εμπειρία, η σωστή δομή της πρότασης δεν εξαρτάται από την εμπειρία, είναι θέμα λογικής.

8.5. Ο συλλογισμός και η επιστημονική γνώση

Ό,τι ισχύει για τη δομή της πρότασης, ισχύει και για τη δομή του ανθρώπινου λόγου. Περιγράφουμε τον κόσμο, εκφέρουμε κρίσεις για πρόσωπα, πράγματα και καταστάσεις, χρησιμοποιώντας σύνολα προτάσεων. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις ισχυριζόμαστε ότι οι κρίσεις μας αυτές είναι αληθείς, ότι είμαστε σε θέση να δώσουμε μια απολύτως βέβαιη περιγραφή και εξήγηση της πραγματικότητας, ότι κατέχουμε έγκυρη γνώση. Ο λόγος μας, στις περιπτώσεις αυτές, φιλοδοξεί να είναι επιστημονικός.

Επιστήμη λοιπόν ονομάζουμε ένα σύστημα προτάσεων που περιγράφει και εξηγεί μια περιοχή της πραγματικότητας. Ο Αριστοτέλης προχώρησε πάρα πολύ στην κατανόηση του φαινομένου της επιστήμης, σε τέτοιο σημείο ώστε να θεωρούμε ακόμη και σήμερα τις αναλύσεις του καιρίες και διαφωτιστικές. Αντιλήφθηκε λοιπόν ότι όλες οι προτάσεις της επιστήμης δεν είναι ισότιμες. Κάποιες προτάσεις έχουν τον ύψιστο βαθμό γενικότητας, διατυπώνουν τις πρώτες αρχές ή τους γενικούς νόμους κάθε επιστημονικού κλάδου και έχουν απόλυτη ισχύ. Χωρίς αρχές είναι αδύνατη η επιστήμη. Αν δεν ορίσουμε τι είναι αριθμός, δεν μπορούμε να κάνουμε αριθμητική. Χωρίς τους νόμους του Νεύτωνα, δεν μπορεί να υπάρξει η νευτώνεια φυσική. Ξεκινώντας τώρα από τις πρώτες αρχές, μπορούμε να φτάσουμε με τον κατάλληλο τρόπο στις υπόλοιπες προτάσεις της επιστήμης, που είναι πλέον πιο ειδικές και αναφέρονται σε συγκεκριμένες πλευρές της πραγματικότητας.

Η μετάβαση από τις γενικότερες προτάσεις της επιστήμης στις ειδικότερες γίνεται με έναν μηχανισμό που ονομάζεται επιστημονικός ή αποδεικτικός «συλλογισμός». Η εισαγωγή και η ανάλυση των συλλογισμών είναι ίσως η μεγαλύτερη συμβολή του Αριστοτέλη στη φιλοσοφία. Το βασικό χαρακτηριστικό της επιστήμης, αυτό που την διακρίνει από κάθε άλλη μορφή γνώσης, είναι ότι καταλήγει στα συμπεράσματά της με έναν απολύτως ασφαλή τρόπο, το γεγονός ότι χρησιμοποιεί «αποδείξεις». Ο επιστήμονας έρχεται αντιμέτωπος με μια πληθώρα φαινομένων, και έργο του είναι η εξήγηση αυτών των φαινομένων. Για να το επιτύχει θα χρησιμοποιήσει έγκυρους συλλογισμούς, μέσω των οποίων το συγκεκριμένο φαινόμενο συνδέεται με τους γενικά αποδεκτούς νόμους της αντίστοιχης επιστήμης.

Τι είναι όμως ακριβώς ο συλλογισμός;

Συλλογισμός είναι ένα είδος λόγου, όπου, όταν τεθούν ορισμένα πράγματα, κάτι άλλο από αυτά που έχουν τεθεί ακολουθεί κατ' ανάγκην, εξαιτίας αυτών ακριβώς που έχουν τεθεί.

Τοπικά 100a25-
27

Ονομάζω απόδειξη τον επιστημονικό συλλογισμό· και επιστημονικό συλλογισμό αυτό τον συλλογισμό δια μέσου του οποίου αποκτούμε έγκυρη γνώση.

Αναλυτικά
ύστερα 711b18-
19

Υποθέστε ότι κάποιος σας δείχνει το βιβλίο που διαβάζετε αυτή τη στιγμή λέγοντας: *Το βιβλίο αυτό είναι βαρετό*. Στην ερώτησή σας γιατί είναι βαρετό, απαντά λέγοντας: *Γιατί είναι φιλοσοφικό βιβλίο, και όλα τα φιλοσοφικά βιβλία είναι βαρετά*. Εσείς μπορείτε να συμφωνείτε ή να διαφωνείτε με τον ισχυρισμό του, δεν μπορείτε όμως να αμφισβητήσετε ότι ο άνθρωπος αυτός σας μίλησε λογικά, προσπάθησε δηλαδή να υποστηρίξει τη θέση του με έναν σωστό τρόπο. Στην ουσία χρησιμοποίησε έναν αριστοτελικό «συλλογισμό», ένα σύστημα δηλαδή τριών συνδεόμενων προτάσεων.

1η πρόταση: *Όλα τα φιλοσοφικά βιβλία είναι βαρετά*.

2η πρόταση: *Το βιβλίο αυτό είναι φιλοσοφικό βιβλίο*.

3η πρόταση: *Το βιβλίο αυτό είναι βαρετό*.

Στον σωστό συλλογισμό, η 3η πρόταση (το «συμπέρασμα») προκύπτει κατ' ανάγκην από τις δύο πρώτες προτάσεις (τις «προκείμενες» του συλλογισμού). Αν ισχύουν δηλαδή οι προκείμενες, δεν μπορεί παρά να ισχύει και το συμπέρασμα. Ακόμη κι αν δεν γνωρίζατε την ακριβή σημασία των λέξεων *βαρετό* και *επιστημονικό βιβλίο*, στην υποθετική περίπτωση που τα ελληνικά σας ήταν μέτρια, και πάλι θα αναγνωρίζατε ότι αυτός που σας μίλησε σας μίλησε λογικά, αφού το συμπέρασμά του προκύπτει από τις προκείμενες. Τότε βέβαια ο συλλογισμός του θα ήταν κάπως έτσι:

1η πρόταση: *Όλα τα Α είναι Β*.

2η πρόταση: *Το Γ είναι Α*.

3η πρόταση: *Το Γ είναι Β*.

Οι τρεις αυτές προτάσεις, μολονότι περιέχουν σύμβολα που μας θυμίζουν την αφηρημένη γλώσσα των μαθηματικών, αποτελούν έναν έγκυρο συλλογισμό.

Στους συλλογισμούς λοιπόν περισσότερη σημασία έχει η κατασκευή των προτάσεων, ο τρόπος σύνδεσής τους, και λιγότερο οι πληροφορίες που μας δίνουν για τα πράγματα (το εμπειρικό τους περιεχόμενο).

Από τις δύο προκείμενες η πρώτη (*όλα τα φιλοσοφικά βιβλία είναι βαρετά, ή όλα τα A είναι B*) είναι πρόταση γενική, θυμίζει τους γενικούς νόμους της επιστήμης για τους οποίους μιλούσαμε. Δώσαμε λοιπόν μια εξήγηση ενός γεγονότος (γιατί το βιβλίο αυτό είναι βαρετό), συνδέοντάς το μέσω ενός συλλογισμού με μια γενική αρχή, που θεωρήσαμε αποδεκτή.

Κάτι παρόμοιο πρέπει να φανταστούμε ότι κάνει και ο επιστήμονας. Αν πέσω από τον πύργο της Πίζας θα φτάσω στο έδαφος σε 5 δευτερόλεπτα, γιατί και στη δική μου περίπτωση ισχύει ο νόμος της ελεύθερης πτώσης του Γαλιλαίου. Αντιστοίχως, ο γεωμέτρης θα αποδείξει ότι το άθροισμα των γωνιών ενός τριγώνου είναι δύο ορθές, εξάγοντας το ζητούμενο από πιο γενικά θεωρήματα (από τον ορισμό του τριγώνου, από τα θεωρήματα για την ισότητα των γωνιών).

Ο Αριστοτέλης μάς έκανε να αντιληφθούμε ότι το μεγάλο μυστικό του επιστήμονα είναι ο τρόπος που σκέφτεται (ο τρόπος που συλλογίζεται, ο τρόπος που προβαίνει σε αποδείξεις). Οι γενικές αρχές της αριστοτελικής επιστήμης δεν είναι βέβαια επισφαλείς προτάσεις σαν τον ισχυρισμό ότι *όλα τα φιλοσοφικά βιβλία είναι βαρετά*. Ο Αριστοτέλης δεν διανοήθηκε ποτέ να αποδεσμεύσει την επιστήμη του από την αλήθεια. Αντιθέτως, απαίτησε οι πρώτες αρχές της επιστήμης να είναι αληθείς, καθολικές και αναγκαίες.

8.6. Η αριστοτελική επαγωγή

Εδώ όμως ανακύπτει ένα κρίσιμο ερώτημα. Πώς φτάνει κανείς στη γνώση των πρώτων αρχών; Για να αρχίσει να λειτουργεί το δίκτυο των συλλογισμών και των αποδείξεων, πρέπει προηγουμένως να έχουν τεθεί οι πρώτες αρχές της επιστήμης. Οι επιστημονικοί συλλογισμοί μάς επιτρέπουν να εξηγήσουμε πλευρές της πραγματικότητας με βάση τις αρχές αυτές, δεν μπορούν όμως οι ίδιοι να μας οδηγήσουν στις αρχές. Ο Αριστοτέλης είχε το θάρρος να παραδεχθεί αυτό που, ακόμη και σήμερα, οι φιλόσοφοι και οι επιστήμονες διστάζουν να ομολογήσουν: οι αρχές κάθε επιστήμης, οι γενικότεροι νόμοι της, δεν μπορούν να αποδειχθούν - είναι προτάσεις «πρωταρχικές και αναπόδεικτες» (*Αναλυτικά ύστερα 71b27*).

Μας χρειάζεται λοιπόν μια άλλη μέθοδος για να φτάσουμε στις πρώτες αρχές, μια μέθοδος αντίστροφη από τον συλλογισμό. Με τον συλλογισμό μεταβαίνουμε από το γενικό στο ειδικό, ενώ τώρα θέλουμε να δούμε πώς κάποιος φτάνει στη σύλληψη του γενικού. Η μέθοδος αυτή ονομάστηκε από τον Αριστοτέλη «επαγωγή». Με την επαγωγή ο επιστήμονας ξεκινά από τα περίπλοκα και ανομοιογενή δεδομένα της εμπειρίας του και καταφέρνει να τα τιθασεύσει, ανακαλύπτοντας πίσω από αυτά γενικούς νόμους και αρχές.

Η επιστημονική λοιπόν γνώση περιλαμβάνει δύο στάδια.

Στο πρώτο στάδιο ο επιστήμονας λειτουργεί ερευνητικά και επαγωγικά. Κατ' αρχήν συλλέγει κάθε είδους παρατηρήσεις και εμπειρικά δεδομένα ανάλογα με τον τομέα που μελετά. Ο Αριστοτέλης μάλιστα θεωρεί ότι η πρωταρχική αυτή διερεύνηση δεν πρέπει να περιοριστεί στα στοιχεία που αποκομίζει κανείς από τις αισθήσεις του. Ιδιαίτερα χρήσιμες και διαφωτιστικές θα αποδειχθούν και οι προϋπάρχουσες κοινές αντιλήψεις για οποιοδήποτε θέμα, η συσσωρευμένη παλαιότερη γνώση, η πείρα του κοινού νου (τα λεγόμενα «ένδοξα»). Αλλά και η ίδια η γλώσσα κρύβει πολύτιμα μυστικά, αφού, όπως είδαμε, συνδέεται άρρηκτα με τη σκέψη και την πραγματικότητα. Αν, για παράδειγμα, κάποιος θέλει να μελετήσει την ανθρώπινη ψυχή, θα πρέπει να παρατηρήσει συστηματικά τη συμπεριφορά των ανθρώπων γύρω του, θα πρέπει όμως να αντλήσει στοιχεία και από τις αντιλήψεις της εποχής του για την ψυχή, όπως και από τον τρόπο που μιλάνε οι άνθρωποι για την ψυχή και τα ψυχικά φαινόμενα.

Ο συστηματικός παρατηρητής δεν είναι όμως ακόμη επιστήμονας. Η επιστήμη και η φιλοσοφία είναι σύλληψη του «καθόλου», και η συλλογή δεδομένων δεν οδηγεί αυτομάτως στις πρώτες αρχές. Απαιτείται ένα διανοητικό άλμα, η μετάβαση από τα πολλά και πολύμορφα στα λίγα και γενικά, όπου δοκιμάζεται η κριτική ικανότητα και η φαντασία του ερευνητή. Το βέβαιο είναι ότι ο επιστήμονας γενικεύει, ότι λειτουργεί επαγωγικά. Όλες όμως οι γενικεύσεις δεν είναι κατ' ανάγκην σωστές. Οι πρώτες αρχές της επιστήμης πρέπει να είναι αληθείς και αναγκαίες, και επιπλέον να μπορούν να εξηγήσουν την ολότητα των φαινομένων του σχετικού κλάδου - να αποτελούν «αίτια» των φαινομένων.

Η επιστημονική γνώση είναι αιτιακή γνώση. «Γνωρίζουμε κάτι», λέει ο Αριστοτέλης, «μόνο όταν συλλάβουμε το γιατί του» (*Φυσικά* 194b19). Το αίτιο όμως ενός γεγονότος ή ενός φαινομένου δεν είναι ένα και μοναδικό. Ο Αριστοτέλης μάλιστα υποστηρίζει ότι, αν αναλύσουμε τον τρόπο με τον οποίο εξηγούμε τα πράγματα, θα διακρίνουμε τέσσερις μορφές αιτίων: την «ύλη», το «είδος», το ποιητικό αίτιο και το τελικό αίτιο. Αν μελετήσουμε λ.χ. το φαινόμενο

της γέννησης ενός ζώου, θα πρέπει να αναφερθούμε στις σάρκες και στα οστά του νεογνού (στην «ύλη» του), αλλά και στο ζωικό «είδος» που αναπαράγεται. Θα πρέπει ακόμη να προσδιορίσουμε ποιος γεννά το νεογνό, ποιοι είναι δηλαδή οι γεννήτορές του (το ποιητικό αίτιο). Τέλος, θα πρέπει να αναρωτηθούμε ποιος είναι ο σκοπός της συγκεκριμένης γέννησης, και μια πιθανή απάντηση θα ήταν ότι είναι η διατήρηση του είδους (το τελικό αίτιο). Θα φτάσουμε, επομένως, σε μια πλήρη εξήγηση του φαινομένου, όταν καταφέρουμε να προσδιορίσουμε όλους τους παράγοντες που το επηρεάζουν αποφασιστικά.

Στο δεύτερο στάδιο της επιστημονικής διαδικασίας θα κριθεί η αλήθεια και η επάρκεια των πρώτων αρχών και των αιτίων. Ο επιστήμονας θα χρησιμοποιήσει τις πρώτες αρχές για να διατυπώσει συλλογισμούς που θα εξηγούν και θα ταξινομούν τα επιμέρους φαινόμενα που έχει ήδη συγκεντρώσει. Αν οι πρώτες αρχές είναι κατάλληλες, θα αποτελέσουν το θεμέλιο για την οικοδόμηση του συστήματος των προτάσεων της συγκεκριμένης επιστήμης.

8.7. Η διαίρεση των επιστημών

Στην εγκυκλοπαίδεια της γνώσης του Αριστοτέλη κάθε επιστήμη, τέχνη και δεξιότητα έχει τη θέση της. Όλες οι γνώσεις είναι σημαντικές και χρήσιμες, δεν είναι όμως όλες ισότιμες. Ο Αριστοτέλης προτείνει λοιπόν μια τριμερή κατάταξη των γνώσεων: η ανθρώπινη γνώση διακρίνεται σε «ποιητική», «πρακτική» και «θεωρητική».

Στο κατώτερο επίπεδο τοποθετούνται οι «ποιητικές γνώσεις», οι τεχνικές δεξιότητες που αποσκοπούν στην παραγωγή υλικών αντικειμένων και δράσεων. Εδώ εντάσσεται το σύνολο των τεχνών, από τις πιο ταπεινές ως τις πιο πολύπλοκες και αξιοσέβαστες, όπως η ιατρική. Όλες αυτές οι δεξιότητες στηρίζονται στη συσσωρευμένη εμπειρία των ανθρώπων και συνιστούν ένα σύνολο κανόνων, που θα πρέπει κανείς να διδαχθεί και να αφομοιώσει για να τις ασκήσει. Στην κατηγορία της «ποιητικής» γνώσης ο Αριστοτέλης εντάσσει και την καλλιτεχνική δημιουργία, ακολουθώντας την καθιερωμένη πρακτική των αρχαίων Ελλήνων, που με τη λέξη «τέχνη» περιέγραφαν τόσο τις κατασκευαστικές όσο και τις καλλιτεχνικές δραστηριότητες.

Στη δεύτερη κατηγορία τοποθετούνται οι «πρακτικές γνώσεις», οι γνώσεις που έχουν αντικείμενο την ανθρώπινη συμπεριφορά. Ο Αριστοτέλης έχει στον νου του κυρίως την ηθική και πολιτική θεωρία, τη μελέτη δηλαδή της ανθρώπινης «πράξης» είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο - γι' αυτό οι

γνώσεις αυτές ονομάζονται «πρακτικές». Αν δει κανείς την «πρακτική» γνώση με γνώμονα την ανθρώπινη συμβίωση και ευδαιμονία, η γνώση αυτή είναι η πιο σημαντική (ο Αριστοτέλης ονομάζει την πολιτική επιστήμη «κυριωτάτη και αρχιτεκτονική», *Ηθικά Νικομάχεια* 1094a26-27). Αν ωστόσο κριτήριο της έγκυρης γνώσης είναι η αλήθεια, η άμεση σχέση των πρακτικών επιστημών με τη σύνθετη και ευμετάβλητη ανθρώπινη συμπεριφορά δεν μπορεί παρά να επιδρά αρνητικά στην ακρίβεια και στη βεβαιότητα των συμπερασμάτων τους.

Στο ανώτερο τέλος επίπεδο τοποθετούνται οι τρεις «θεωρητικές γνώσεις»: τα μαθηματικά, η φυσική και η «πρώτη φιλοσοφία» (*Μετά τα φυσικά* 1025b24). Το διακριτικό γνώρισμα της θεωρητικής γνώσης είναι η αυτονομία της, η ανεξαρτησία της από κάθε εφαρμογή ή πρακτική χρησιμότητα. Η αναζήτηση της αλήθειας, η κατανόηση της αντικειμενικής πραγματικότητας είναι το μοναδικό κίνητρο του θεωρητικού επιστήμονα. Για τον Αριστοτέλη η αναζήτηση της άδολης και καθαρής γνώσης χαρακτηρίζει την ίδια τη φύση του ανθρώπου.

Όλοι οι άνθρωποι από τη φύση τους επιζητούν τη γνώση.

*Μετά τα
φυσικά* 980a1

Οι άνθρωποι άρχισαν να φιλοσοφούν από θαυμασμό. Στην αρχή τον θαυμασμό τους προκάλεσαν τα πρόδηλα περίεργα φαινόμενα, και σιγά σιγά, προχωρώντας με αυτό τον τρόπο, άρχισαν να προβληματίζονται και για τα πιο σημαντικά. Αυτός όμως που απορεί και θαυμάζει, αντιλαμβάνεται ότι αγνοεί. [...] Αν λοιπόν οι άνθρωποι φιλοσόφησαν για να αποφύγουν την άγνοιά τους, είναι φανερό ότι επιζήτησαν την επιστήμη χάριν της γνώσης και όχι εξαιτίας της οποιασδήποτε χρησιμότητας.

*Μετά τα
φυσικά* 982b11-
21

Από τις θεωρητικές επιστήμες, τα μαθηματικά μάς προσφέρουν χωρίς αμφιβολία την ακριβέστερη γνώση. Η αυστηρή μέθοδος των μαθηματικών λειτουργεί ως υπόδειγμα για κάθε επιστήμη και έχει επηρεάσει την αριστοτελική ανάλυση του αποδεικτικού συλλογισμού. Ο Αριστοτέλης ωστόσο δεν συμερίζεται τον ανεπιφύλακτο ενθουσιασμό του Πλάτωνα και της Ακαδημίας για τα μαθηματικά και δείχνει να ενοχλείται από την τάση των φιλοσόφων της εποχής του να μετατρέψουν τη φιλοσοφία σε μαθηματικά (*Μετά τα φυσικά* 992b32-33). Ο ίδιος πιστεύει ότι τα μαθηματικά είναι απλές αφαιρέσεις, κατασκευές του ανθρώπινου μυαλού, αφού, όπως δεν υπάρχουν πλατωνικές Ιδέες, δεν υπάρχουν και αυτόνομες μαθηματικές οντότητες.

Επομένως, τα μαθηματικά δεν μας μαθαίνουν κάτι για την πραγματική δομή του κόσμου.

Τον ρόλο αυτό στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη τον επωμίζεται η φυσική. Αυτή είναι η βασική επιστήμη, γιατί αυτή μελετά την αντικειμενική πραγματικότητα, το σύνολο δηλαδή των μεταβαλλόμενων, αισθητών, ατομικών ουσιών. Οι διάφοροι κλάδοι της αριστοτελικής φυσικής (από την κοσμολογία ως τη βιολογία και την ανθρώπινη φυσιολογία) βάζουν τάξη στους αντίστοιχους τομείς του επιστητού, προσφέροντας αιτιακές εξηγήσεις των φυσικών φαινομένων.

Και η φυσική επιστήμη όμως δεν είναι απολύτως αυτόνομη. Τις βασικές έννοιες και κατηγορίες με τις οποίες προσεγγίζει την πραγματικότητα (έννοιες όπως «αίτιο», «ουσία», «ύλη», «είδος», «τέλος», «ενέργεια», «δύναμη»), τις βρίσκει κατά κάποιον τρόπο έτοιμες. Ο προσδιορισμός αυτών των εννοιών είναι έργο της αριστοτελικής μεταφυσικής ή «πρώτης φιλοσοφίας». Η πρώτη φιλοσοφία δεν μελετά κάποια συγκεκριμένη πλευρά της πραγματικότητας, αλλά την ολότητα της ύπαρξης και όσα συνδέονται ουσιαστικά με αυτήν - «το ον ως ον», όπως το διατυπώνει ο Αριστοτέλης (*Μετά τα φυσικά* 1003a21-22). Η πρώτη φιλοσοφία «είναι η θεωρητική γνώση των πρώτων αρχών και αιτίων» της πραγματικότητας (*Μετά τα φυσικά* 982b9-10).

8.8. Ο φυσικός κόσμος

Η φυσική φιλοσοφία του Αριστοτέλη αποδείχθηκε ιδιαίτερα ανθεκτική στον χρόνο. Καθόρισε τον τρόπο με τον οποίον οι άνθρωποι έβλεπαν τη φύση για 20 ολόκληρους αιώνες. Η μεγάλη επιτυχία της οφείλεται στη συνοχή της, στο ότι κατάφερε να εξηγεί με έναν ικανοποιητικό τρόπο όλα τα γνωστά φυσικά φαινόμενα, οφείλεται όμως ως έναν βαθμό και στο γεγονός ότι βρισκόταν πολύ κοντά στον κοινό νου. Ο Αριστοτέλης έχει τη σπάνια ικανότητα να αξιοποιεί τις αντιλήψεις των κοινών ανθρώπων, ενσωματώνοντάς τες σε συνεκτικά θεωρητικά πλαίσια.

Η κίνηση είναι η θεμελιώδης έννοια της αριστοτελικής φυσικής. Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί την κίνηση με μια διευρυμένη έννοια, που συμπεριλαμβάνει τη γέννηση και τη φθορά, την αύξηση και τη μείωση, την ποιοτική αλλαγή - στην ουσία η κίνηση ταυτίζεται με τη μεταβολή. Η κίνηση λοιπόν, με αυτή την έννοια, είναι το συστατικό γνώρισμα του φυσικού κόσμου, υπήρχε πάντοτε και θα υπάρχει πάντοτε, η ύπαρξή της μάλιστα είναι τόσο

προφανής που δεν χρειάζεται απόδειξη. Η ίδια η φύση ορίζεται ως η αιτία της κίνησης, ενώ τα φυσικά όντα είναι εκείνα τα όντα που έχουν τη δυνατότητα να κινούνται και να μεταβάλλονται (*Φυσικά* 193b8-23).

Παρά την κυριαρχία της συνεχούς μεταβολής στη φύση, ο αριστοτελικός κόσμος ως σύνολο είναι αγέννητος και αιώνιος. Αιώνια είναι και τα φυσικά είδη που τον απαρτίζουν: τα είδη των ζώων και των φυτών, που όλοι γνωρίζουμε, οι σταθεροί συνδυασμοί της ανόργανης ύλης. Η σταθερότητα των φυσικών ειδών δεν αποκλείει τη διαρκή αλλαγή στο εσωτερικό του κάθε είδους. Υπάρχουν δισεκατομμύρια άνθρωποι στον κόσμο, κανένας άνθρωπος δεν είναι απολύτως όμοιος με κάποιον άλλο, όλοι έχουν γεννηθεί και κάποτε θα πεθάνουν, όλοι αλλάζουν διαρκώς σωματικά, ψυχικά και πνευματικά, και παρ' όλα αυτά όλοι ανήκουν στο σταθερό είδος του ανθρώπου. Το κλειδί για την εξήγηση της σταθερότητας μέσα στην αλλαγή είναι το φαινόμενο της αναπαραγωγής: «άνθρωπος άνθρωπο γεννά» επαναλαμβάνει διαρκώς ο Αριστοτέλης. Και εννοεί ότι η φύση έχει προικίσει κάθε συγκεκριμένο άνθρωπο με μια ενιαία μορφή (το «είδος» του, αυτό που καθορίζει τι είναι άνθρωπος), την οποία προσπαθεί να πραγματώσει και να διαιωνίσει. Το έμβρυο έχει τις φυσικές προδιαγραφές για να γίνει ένας ώριμος άνθρωπος, και για να αναπαραχθεί. Το έμβρυο, στη γλώσσα του Αριστοτέλη, είναι «δυνάμει» άνθρωπος.

Η φύση επομένως λειτουργεί «τελεολογικά». Κάθε φυσικό ον τείνει να πραγματώσει τον προδιαγεγραμμένο σκοπό του, το «τέλος» του. Τελεολογική είναι η ανάπτυξη των ζωντανών οργανισμών προς την πραγμάτωση της μορφής τους. Τελεολογική είναι, κατά μία έννοια, και η φυσική και ανεμπόδιστη κίνηση των ανόργανων σωμάτων. Τα βαριά σώματα, όσα αποτελούνται από γη και νερό, τείνουν να καταλάβουν τη φυσική τους θέση στο κέντρο του σύμπαντος και, επομένως, αν αφεθούν ελεύθερα, κινούνται κατακόρυφα προς τα κάτω. Υπάρχουν όμως και τα ελαφρά σώματα, αυτά που αποτελούνται από αέρα και φωτιά: τα σώματα αυτά, αν αφεθούν ελεύθερα, ανεβαίνουν προς τα επάνω, γιατί τείνουν και αυτά προς τη φυσική τους θέση που βρίσκεται στον ουράνιο θόλο. Οι περισσότερες πάντως κινήσεις των σωμάτων δεν είναι φυσικές και ελεύθερες, αλλά «βίαιες»: ένα κινούμενο σώμα επιδρά επάνω σε ένα άλλο σώμα, και του μεταδίδει την κίνησή του.

Το σύμπαν του Αριστοτέλη είναι σφαιρικό και κλειστό. Στο κέντρο του βρίσκεται η ακίνητη Γη, γύρω από την οποία περιστρέφονται οι πλανήτες και οι απλανείς αστέρες, στερεωμένοι σε ομόκεντρες σφαίρες. Η σφαίρα της Σελήνης, του εγγύτερου πλανήτη, αποτελεί και το διαχωριστικό όριο ανάμεσα στο επίγειο και στο ουράνιο βασίλειο. Ο αριστοτελικός φυσικός κόσμος είναι διαιρεμένος στα δύο. Ο επίγειος χώρος είναι ο χώρος της γέννησης και της φθοράς, των

υλικών όντων που κινούνται με όλες τις δυνατές κινήσεις και υφίστανται κάθε είδους μεταβολή. Στον ουρανό αντιθέτως επικρατεί τάξη και κανονικότητα. Η μοναδική μεταβολή που παρατηρείται στον χώρο αυτό είναι η κυκλική και ομαλή κίνηση των σφαιρών. Το δομικό υλικό των ουρανίων σωμάτων είναι άφθαρτο, διαφορετικό από τα τέσσερα επίγεια στοιχεία (ο Αριστοτέλης το ονομάζει «πρώτο σώμα» ή «πέμπτη ουσία»), και επιτρέπει μόνο την κυκλική κίνηση.

Υπάρχει άραγε ρόλος για τον θεό στο αριστοτελικό σύμπαν; Για τους ανθρωπομορφικούς θεούς του ελληνικής μυθολογίας σίγουρα δεν υπάρχει. Ούτε όμως και για τον παντοδύναμο θεό-δημιουργό της χριστιανικής θρησκείας. Η φύση, για τον Αριστοτέλη, έχει τη δυνατότητα να αυτορυθμίζεται. Και όμως υπάρχουν κάποιες περιπτώσεις στις οποίες η αριστοτελική μεταφυσική ονομάζεται και «θεολογία». Ο Αριστοτέλης δέχεται την ύπαρξη μιας οντότητας, πλήρως απαλλαγμένης από κίνηση και ύλη, την οποία ονομάζει άλλοτε «θεό» και άλλοτε «κινούν ακίνητο». Οι λόγοι που επικαλείται για την αναγκαιότητα ύπαρξης μιας τέτοιας οντότητας είναι καθαρά λογικοί. Στη φύση παρατηρούμε μια συνεχή μετάδοση κινήσεων από σώμα σε σώμα (από σώματα που κινούν σε σώματα που κινούνται), μια συνεχή πραγμάτωση δυνατοτήτων. Πώς θεμελιώνεται λογικά αυτή η αλυσίδα των κινήσεων; Δεν θα πρέπει να υπάρχει μια αρχή, μια αιτία της κίνησης; Μπορούμε λοιπόν να συλλάβουμε τη δυνατότητα ύπαρξης μιας οντότητας που θα προκαλεί κίνηση χωρίς η ίδια να κινείται, μιας οντότητας που θα βρίσκεται έξω από τον κύκλο των μεταβολών. Αυτό είναι το αριστοτελικό «κινούν ακίνητο». Δεν δημιουργεί το σύμπαν ούτε επεμβαίνει με κανέναν τρόπο σε αυτό. Εγγυάται απλώς την αλυσίδα των μεταβολών του. Αν ο θεός του Αριστοτέλη αποφάσιζε να αποχωρήσει από τον κόσμο, δεν θα άφηνε πίσω του έναν κενό πρωταγωνιστικό ρόλο. Θα ακυρωνόταν απλώς μία λογική δυνατότητα.

8.9. Η πρακτική φιλοσοφία

Οι διαφορές του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη φαίνονται καθαρότερα από παντού στο πεδίο της πολιτικής και της ηθικής θεωρίας. Η τοποθέτηση του Αριστοτέλη διέπεται γενικά από μετριοπάθεια και ρεαλισμό. Στην ιδανική πλατωνική πολιτεία ο Αριστοτέλης αντιπαραθέτει ένα πολιτικό σύστημα που συνδυάζει κάποιες βασικές αρχές της δημοκρατίας με την αριστοκρατική αξιοκρατία. Και στις απόλυτες ηθικές αξίες του Πλάτωνα, ένα σύστημα αρετών με βασικό γνώρισμα την αποφυγή των ακραίων στάσεων.

Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλη είναι προσαρμοσμένη στα δεδομένα της ελληνικής πόλης-κράτους και απευθύνεται σε έναν μόνο τύπο ανθρώπου: στον μέσο ελεύθερο πολίτη. Το σύστημα αξιών που επεξεργάζεται ο Αριστοτέλης δεν εφαρμόζεται ούτε στον δούλο ούτε στον αλλοεθνή, ούτε στη γυναίκα. Η αρετή του πολίτη επηρεάζεται κατ' αρχήν από τη βούλησή του να συμμετέχει στα κοινά. Δεν υπάρχει δικαίωση του ανθρώπου έξω από την κοινωνική και πολιτική ζωή - γι' αυτό άλλωστε ο άνθρωπος ορίζεται ως «ζώο πολιτικό» (*Πολιτικά* 1253a9-11). Η μετάβαση από τις πρωτόγονες μορφές ζωής στην κοινωνική συμβίωση, η ανάπτυξη των πόλεων και της πολιτικής ζωής, αποτελεί φυσική διαδικασία για τον Αριστοτέλη, διέπεται από αναγκαιότητα ανάλογη με αυτή που καθορίζει τη βιολογική ανάπτυξη των ειδών. Ο ελεύθερος λοιπόν πολίτης θα επιζητήσει την ευδαιμονία μέσα στους θεσμούς της πόλης, θα επιδιώξει το «αγαθό». Το αριστοτελικό αγαθό δεν έχει καμία σχέση με το απόλυτο Αγαθό του Πλάτωνα. Χαρακτηρίζει τη μετρημένη και έλλογη ζωή, που καθιστά τον άνθρωπο ικανό να ασκήσει σωστά τα κοινωνικά και πολιτικά του καθήκοντα και του διασφαλίζει εκτίμηση, φιλία και αναγνώριση από τους ομοίους του.

Η ύψιστη αρετή του πολίτη είναι η «φρόνηση». Η φρόνηση είναι «διανοητική» αρετή, συνίσταται στην ικανότητα του ατόμου να διαχωρίζει με ορθή κρίση τη σωστή από τη λανθασμένη πράξη, το καλό από το κακό. Δεν ταυτίζεται με την έγκυρη γνώση (την επιστήμη), γιατί έχει άμεση σχέση με την ανθρώπινη πρακτική, και επομένως εμπεριέχει κάτι το μερικό και περιπτωσιακό. Είναι η εύστοχη εκτίμηση των περιστάσεων. Η αριστοτελική φρόνηση θυμίζει το δελφικό «μηδέν άγαν» ή τη σωκρατική τέχνη του βίου: κατευθύνει την ανθρώπινη συμπεριφορά συλλαμβάνοντας σε κάθε περίπτωση το σωστό μέτρο, προσφέρει ένα κριτήριο σωστού προσανατολισμού στη ζωή.

Οι υπόλοιπες αρετές έχουν ηθικό χαρακτήρα. Ορίζονται πάντοτε ως «μεσότητες» ανάμεσα σε δύο άκρα: στην «υπερβολή» και στην «έλλειψη». Η ανδρεία βρίσκεται στο μέσο ανάμεσα σε μια υπερβολή, που είναι το θράσος, και σε μια έλλειψη, που είναι η δειλία. Ο ενάρετος πολίτης αποκτά, με την προσωπική του άσκηση στον αυτοέλεγχο και με την καθοριστική συμβολή της παιδείας, μια «έξη», δηλαδή μια στάση ζωής που του επιτρέπει να υποτάσσει τις ακραίες επιθυμίες και τα πάθη του. Επιλέγει την ηθική στάση ζωής, με κριτήριο, λέει ο Αριστοτέλης, την κοινή λογική και «αυτό που επιτάσσει ο φρόνιμος άνθρωπος» (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1107a1-2). Ο Αριστοτέλης λοιπόν δεν φαίνεται να πιστεύει στην αναγκαιότητα καθορισμού αντικειμενικών και απόλυτων ηθικών κανόνων. Η ηθική του είναι μάλλον επικεντρωμένη στην ανάδειξη ενός ιδεώδους τύπου ανθρώπου, του *φρονίμου*, που αποτελεί ο ίδιος το υπόδειγμα και το μέτρο της ηθικής συμπεριφοράς.

Η έρευνά μας δεν στοχεύει, όπως οι άλλες έρευνες, στην καθαρή θεωρία. Επιχειρούμε τη διερεύνησή μας όχι για να γνωρίσουμε τι είναι η αρετή, αλλά για να γίνουμε οι ίδιοι αγαθοί (*Ηθικά Νικομάχεια*, 1103 b 26-28).